

De interculturele paradox ¹

© Bunnik NL 2007, Evelien van Asperen² Ph.D

Inleiding

De mens is een bijzonder wezen. Hij is in staat tot behulpzaamheid, maar evengoed tot onverdraagzaamheid. Heeft cultuur hier iets mee te maken? Geen enkel wezen blijkt immers zo agressief te kunnen zijn tegen z'n eigen soort als de mens. We weten dat groepen om hun doelen te bereiken wisselende coalities aangaan. De vijand van vandaag, kan dus morgen een vriend zijn. Zouden Marsmannetjes de Aarde veroveren, dan zouden we in een mum van tijd één mensheid vormen. Worden de Marsmannetjes verdreven, dan groeien de tegenstellingen waarschijnlijk weer. Tegenstellingen op zichzelf hebben we nodig als bron van inspiratie. Maar waarom is de ene tegenstelling inspirerend en een andere destructief?

In de destructieve variant speelt gevoel van bedreiging een belangrijke rol en worden primaire psychologische reacties op gevaar opgeroepen, namelijk vluchten en vechten. Maar waarheen kun je nog vluchten tegenwoordig en leidt vechten (in deze tijd) uiteindelijk niet tot uitzichtloze strijd? Hoewel primaire reacties een biologische oorsprong lijken te hebben is het de vraag of we ze ons wel kunnen permitteren met moderne gevaren, zoals overbevolking, milieuvernietiging, uitbraak van ziektes als Aids en andere virusziekten, massavernietigingswapens, terrorisme, autoritair kapitalisme en fundamentele tendensen in religies. Er is geen grens die deze gevaren tegenhoudt. In een zich globaliserende wereld met toenemende communicatie, handel en mobiliteit zullen de neiging te vluchten en te vechten niet zo zeer verdwijnen, maar het is wel heel verstandig om over die reacties eerst na te denken of ze werkelijk bijdragen aan welzijn. Wanneer we dat doen, dan gaat het niet alleen over gevoel, maar vooral over de vraag of het effect dat wordt bereikt wel dat is wat we voor ogen hadden. Met andere woorden, primaire reacties zouden wel eens tegen onszelf kunnen werken. Er zijn eigenlijk (secundaire) reacties nodig waarover is nagedacht.

Sinds het einde van de Koude Oorlog is cultuur een belangrijk ideologisch uitgangspunt geworden en er wordt gewaarschuwd voor een botsing tussen beschavingen. Op vele plekken op de wereld bestaan spanningen, soms onder de sociale oppervlakte, maar vaak met openlijke incidenten. Er is veel aandacht voor cultuurverschillen in de westerse media, met name rond moslims en de angst voor terrorisme. In de rest van de wereld heerst veel anti-amerikanisme. Interculturele problemen ontwikkelen zich geleidelijk in alle facetten van samenlevingen. In het hierboven geschetste maatschappelijke kader en in relatie tot de behoefte goede omgangsvormen te creëren is er in toenemende mate aandacht gekomen voor interculturele communicatie. Meestal is cultuurverschil daarin het centrale uitgangspunt. Uit onderzoek blijkt echter dat op de werkvloer een dominante definitie van cultuur leeft, die mede oorzaak is van de problemen die met interculturalisatie opgeheven zouden moeten worden. Deze interculturele paradox veroorzaakt dilemma's, cirkelredeneringen en machtsstrijd, dit roept angst en onzekerheid op, wat op haar beurt de communicatie verstoort.

In dit artikel zal ik de paradox proberen te verhelderen met voorbeelden, en met analyses ten behoeve van het inzicht in achterliggende mechanismen die samenhangen met het dominante cultuurbegrip. Er zijn dan nog steeds geen standaard antwoorden op vragen en problemen. Maar

¹ Dit artikel is bewerkt. Het oorspronkelijke artikel 'De Interculturele Paradox', is verschenen in Het Handboek Zorg, inleg nr. 7, dat is uitgegeven in 2005 door Elsevier/Reed, Maarssen, NL.

² Dr. E. van Asperen is onderzoeker, adviseur en trainer interculturele communicatie en beleid bij Pharos, kenniscentrum vluchtelingen en gezondheid, en werkt daarnaast zelfstandig voor bureau Diavers. Ze is gepromoveerd op interculturele communicatie en ideologie.

we kunnen wel gericht werken aan oplossingen. Want uit de analyse volgt dat er morele uitgangspunten en een creatieve benadering nodig zijn om problemen preventief en curatief aan te kunnen pakken.

1 De interculturele paradox in een casus

Ter illustratie van de paradox volgt hier een casus. Aan de hand van deze casus zal ik een uitgebreide analyse geven van de mechanismen er achter:

'Jim en Paula zijn collega's. Jim wil Hoessein wel eens mee vragen om na het werk een pilsje te gaan drinken. Hij zegt tegen Paula dat hij het nog steeds niet aan Hoessein heeft gevraagd. Want kan ik een moslim wel een pilsje aanbieden? Moslims drinken immers geen alcohol. Ik ken er trouwens die het wel doen, maar of Hoessein het ook doet, dat weet ik niet. Daarom stel ik het als maar uit. Ik vind het verwarrend. Moet ik hem gelijk als een Nederlander behandelen of moet ik rekening houden met zijn cultuur?'

Paula zegt: ik snap niet waarom mensen als ze hier willen wonen zich niet beter aanpassen. Waarom komen ze hier anders naar toe? Maar als je dat zegt dan loop je het risico dat ze vinden dat je discrimineert.

Jim: ja, dat is ook mijn probleem, discrimineer ik als ik aan een moslim vraag of hij een biertje wil of discrimineer ik hem juist als ik dat niet doe?'

Analyse van de casus:

Jim en Paula worstelen met de vraag hoe ze met mensen met een andere culturele achtergrond om moeten gaan. Ze hebben allebei enige kennis opgedaan over andere culturen. Hoewel Jim bereid is rekening te houden met andere culturele gewoonten, vindt Paula dat allochtonen zich gewoon moeten aanpassen. Kernachtig uitgedrukt: Jim meet met twee maten! Dit meten met twee maten roept een nieuw probleem op, namelijk dat er geen sprake is van gelijke behandeling. Jim wil dus *tolerant staan tegenover een andere leefwijze* en hij wil ook voldoen aan *de wens van gelijke behandeling*. Paula denkt dat het beter zou zijn als de 'cultureel andere' zich aanpast. Maar allebei zijn ze zich ervan bewust dat de kans bestaat dat hen wordt verweten dat ze discrimineren. En dat is eigenlijk wat ze niet willen.

Het probleem lijkt hiermee onoplosbaar. Hun kennis over islamitische gebruiken helpt hen hier niet uit.

Toch zou de oplossing voor Jim gemakkelijk zijn. Want waarom nodigt hij Hoessein niet uit om mee te gaan naar het café en vraagt hij gewoon aan Hoessein wat hij drinken wil? Paula maakt het zichzelf lastiger, zij verwacht een verandering bij Hoessein, namelijk aanpassing. Blijkbaar heeft Paula een bepaald beeld over allochtonen en autochtonen, waarin zij erg verschillen van elkaar. Ook al zou dit (vooroordeel) waar zijn, dan kun je een ander nog niet opleggen dat hij zich moet aanpassen, zonder hem (psychisch) geweld aan te doen. Daarmee staat haar oplossing op wankel schroeven.

De communicatie raakt bij zowel Jim als Paula geblokkeerd door hun kennis over andere culturen en hun definitie van cultuur. Die kennis maakt hen minder weerbaar en weinig creatief, terwijl dat wel nodig is voor interculturele ontmoetingen. Jim en Paula kunnen hun dilemma heel goed beschrijven, maar over de mechanismen erachter is nog veel meer te zeggen.

2 Verdieping van de analyse

De meeste mensen halen genoegdoening uit de omgang met andere mensen. Uit onderzoek (Asperen 2003/2005) blijkt echter dat omgang met 'de cultureel andere' als ingewikkeld wordt ervaren, want, zo is de redenering, de verwachtingen kunnen anders zijn en dat maakt onzeker.

Veel instellingen en bedrijven willen best rekening houden met andere culturen. Toch blijven interculturele contacten vaak weerstand oproepen, ondanks de interculturele communicatiecursussen die al gevolgd zijn. Dat is niet zo'n wonder als je in bovenstaande casus ziet wat voor dilemma's kennis over andere culturen kan oproepen.

Zo'n weerstand speelt niet alleen in deze ene situatie, maar het heeft ook invloed op hoe over interculturalisatie in het algemeen wordt gedacht. Het bevorderen van tolerantie voor cultuurverschillen was ooit bedoeld om meer begrip te kweken voor verschillen, maar helaas draagt het ook bij aan wij-zij denk- en communicatiepatronen. De term 'cultuur' wordt namelijk vooral geassocieerd met groepen mensen zoals *de* Iraniërs, *de* Ghanezen en *de* Vluchtelingen, enzovoort.

Uit hetzelfde onderzoek (Asperen 2003/2005) blijkt ook dat in de praktijk van alle dag een definitie van cultuur is ontstaan die zeer dominant is. De wetenschap heeft in de loop der tijd honderden definities van cultuur voortgebracht. Het in de praktijk overheersende cultuurbeeld is echter ontstaan op basis van een mengeling van wetenschap en sentimenten uit de periode van dekolonisatie. Onderwijs en media hebben het in de samenleving verspreid als een soort algemene deler.

De door respondenten beschreven definitie in het onderzoek gaat ervan uit dat cultuur bestaat uit gedeelde waarden en normen van een groep mensen, die deze van de ene op de volgende generatie overdraagt. Er zou sprake zijn van een gedeelde geschiedenis en verbondenheid met een bepaald gebied. Cultuur zou in hoge mate bepalend zijn voor het gedrag van mensen en een vreemde cultuur zou niet zijn te kennen door buitenstaanders. Iemand wordt bepaald door zijn cultuur en hoort er loyaal aan te zijn. Een belangrijk uitgangspunt erbij is dat men recht heeft op een eigen cultuur en dat culturen gelijkwaardig zijn.

Als we zouden leven in een wereld waarin culturen afgezonderd van elkaar bestaan en wanneer binnen culturen iedereen het met elkaar eens zou zijn, zou dit een passend beeld zijn. Maar dit beeld bestaat niet, heeft nooit bestaan, en heeft de kenmerken van een waanbeeld. Cultuur is in wezen niet veel meer dan een manier om aan te duiden dat er verschillen bestaan en ook dat verschillen, verschillend zijn georganiseerd. Maar *een* cultuur als eenheid bestaat niet en 'cultuur' verklaart ook niets. Zo kunnen een man in Nederland en een man in India grote overeenkomsten vertonen in wat ze denken, maar op grond van de dominante cultuurdefinitie zullen zij zichzelf waarschijnlijk beschrijven als heel verschillend vanwege, zoals zij het zullen benoemen: hun verschil in cultuur. Het cultuurbegrip is namelijk een term geworden om verschillen bij voorbaat te ordenen. Cultuur op deze manier gebruikt veroorzaakt zelf vooroordelen. Iemand wordt ingedeeld in een culturele categorie op grond van nationaliteit en uiterlijkheden, zoals huidskleur en kleding. Uit boekjes of van deskundigen kunnen we leren over andere culturen. Maar een migrant verandert onder invloed van het migratieproces en wat zegt algemene informatie over één iemand? Daar is op voorhand niets over te zeggen. Kennis over verschillende gebruiken en over verschillen in betekenisgeving biedt een bredere kijk op de wereld en dat is belangrijk. Maar het verbetert de communicatie niet. Als mensen iets willen weten over elkaar, dan zullen ze een ontmoeting aan moeten gaan en op grond daarvan achteraf conclusies trekken.

Daarom staat in dit artikel de ontmoeting centraal, in plaats van cultuurverschil, met alles wat daarbij een rol speelt: vooroordelen, machtsverhoudingen, vriendschap, enzovoort. Het kan een open ontmoeting zijn, er kan agressie (mentaal en fysiek) plaatsvinden en mensen kunnen elkaar vermijden (vluchten, schijnbare tolerantie).

Agressie en vermijding vinden in veel gevallen plaats op grond van een denkbeeldige grens tussen bevolkingsgroepen. Mensen verschillen altijd van elkaar en in die zin is er altijd sprake van grenzen tussen personen. Maar waar het hier om gaat is een grens in de betekenis van een

vooraf opgeworpen barrière. Zo'n barrière zit ingebakken in het denken over culturele groepen en cultuurverschil, op grond van de veronderstelling dat een vreemde cultuur niet is te kennen, en het verschil niet overbrugbaar is. Zo'n barrière is denkbeeldig. En hoe vreemd het ook klinkt, zo'n denkbeeldige barrière kan communicatie ernstig verstoren.

De essayist Amin Maalouf (1999) heeft het in zijn essay zo verwoord:

‘Ik ben wie ik ben en niemand anders, omdat ik mij nu eenmaal in het grensgebied tussen twee landen bevind, tussen twee of drie talen, tussen verscheidene culturele tradities. Dat is nu juist wat mijn identiteit bepaalt.

Half Frans dus en half Libanees? Absoluut niet! Identiteit valt niet op te delen, noch in helften, noch in hokjes. Ik heb niet meerdere identiteiten, ik heb er slechts één, opgebouwd uit al die facetten die me hebben gevormd, volgens een unieke ‘dosering’ die bij iedereen anders is.

Soms wanneer ik klaar ben met mijn uitleg, voorzien van honderden details om aan te geven waarom ik nou precies al die verschillende achtergronden opeis, loopt iemand op me af om me met een hand op mijn schouder toe te fluisteren: ‘U hebt gelijk om het zo te brengen, maar wat bent u nu diep in uw hart echt?’

Om dergelijke aanhouders heb ik lange tijd moeten lachen. Tegenwoordig lach ik niet meer. En wel omdat zo'n houding me tekenend lijkt voor een wijdverbreide visie op de mens die naar mijn idee gevaarlijk is. Wanneer men mij vraagt wat ik ‘diep in mijn ‘hart’ ben, dan wordt hiermee gesuggereerd dat er ‘diep in het hart’ van iedereen één enkele achtergrond schuilt, een soort ‘diepere waarheid’, onze essentie, die bij onze geboorte wordt bepaald en nooit meer zal veranderen; alsof de rest – al die andere dingen: ons leven als individu, onze overtuigingen, voorkeuren, persoonlijke emoties, overeenkomsten met anderen, kortom, ons leven - volstrekt niet meetelt.’

Amin Maalouf beschrijft dus enerzijds een essentialistisch beeld van cultuur, zoals het ook is verwoord door respondenten tijdens mijn onderzoek. Deze noemt hij gevaarlijk. En anderzijds heeft hij het over persoonlijke opbouw van identiteit op basis van ervaringen en keuzes die iemand maakt. De achterliggende vraag hierbij is zo samen te vatten: ‘is iemand zijn cultuur?’ of ‘verhoudt iemand zich tot verschillende waardenoriëntaties?’

Alles wijst erop dat mensen zich eigenlijk verhouden tot diverse waardenoriëntaties, maar in hun poging om de sociale werkelijkheid van de vreemdeling te begrijpen, maken zij gebruik van de dominante essentialistische cultuurdefinitie. Er bestaat dus een definitie van cultuur die niet overeenkomt met wat zich in de praktijk voordoet. Wanneer definitie en werkelijkheid niet overeenkomen dan ontstaan, vanwege interne tegenstrijdigheden, paradoxale situaties. Hoewel een paradoxale boodschap logisch gezien geen betekenis heeft, bestaat er wel een effect. Er is namelijk een boodschap waaraan voldaan moet worden, die op grond van dezelfde boodschap juist niet gedaan moet worden (Watzlawick e.a. 1976). Het is dus geen echte tegenstrijdigheid, maar een schijnbare tegenstrijdigheid, die voortkomt uit verschil in theorie en de praktijk van alle dag.

Als we nu terug gaan naar de situatie van Jim, dan is het onmogelijk om rekening te houden met de cultuur van een ander en tegelijkertijd die ander gelijk (als autochtonen) te behandelen. Het effect van zo'n boodschap is dat iemand het altijd verkeerd doet. In dit geval kan Jim discriminatie worden verweten, of omdat hij geen rekening houdt met Hoessein's cultuur, of omdat hij hem niet gelijk behandelt. Dus ook al is een paradoxale boodschap onlogisch en feitelijk zonder betekenis, er is wel een effect, namelijk het dilemma, zoals Jeroen het beschrijft. Hij voelt zich machteloos en stelt de uitnodiging daarom uit.

Wat Maalouf schrijft, maakt duidelijk dat Paula haar idee over aanpassing, onmogelijk is. Ieder mens kan weliswaar veranderen, maar een complete assimilatie (ook op basis van eigen keuze)

kan uiteindelijk psychische schade veroorzaken, onder andere omdat het verleden tijdelijk waardeloos wordt gevonden.

Maar waarom zou je van mensen verlangen zich aan te passen? Gaat Paula er dan niet bij voorbaat van uit dat alles van de ander ondergeschikt is aan haar cultuur en sluit zij daarmee de mogelijkheid om te leren van ‘cultureel anderen’ niet uit? In haar gedachte doet ze dat al en geeft met haar eis tot aanpassing een paradoxale boodschap. Aanpassing kan men niet op bevel eisen. Bovendien is zo’n eis vernederend, omdat aan de ander geen enkele waardigheid wordt toegekend. Aanpassing kan alleen uit iemand zelf plaatsvinden en dat kan alleen als de nieuwe omgeving als positief, vriendelijk en uitnodigend wordt ervaren. Daarbovenop is haar boodschap ook werkelijk tegenstrijdig. De ander moet zich *leren* aanpassen, maar zelf meent ze niets van ‘cultureel anderen’ te kunnen *leren*. Paula heeft een eenrichtingsbenadering voor ogen en de praktijk leert dat eenzijdigheid niet werkt. Integratie is mogelijk, maar alleen wanneer dit als een wederkerig (tweezijdig) proces wordt opgevat, met interesse in elkaar, waarbij we leren van elkaar en waarin we samen zoeken naar creatieve oplossingen wanneer zich problemen voordoen.

3 De mechanismen van de paradox

3.1 Stereotypen en generalisaties

Zolang het dominante cultuurbeeld overheerst zal altijd de vraag blijven bestaan ‘wie zich aan wie moet aanpassen?’ Alsof er geen andere mogelijkheid is dan kiezen tussen de ene of een andere cultuur. Dit cultuurbeeld veroorzaakt stereotypen en generalisaties. Alle mensen hebben een eigen levensverhaal en zijn in principe in staat tot nadenken over zichzelf en sociale situaties. Maar dat mensbeeld wordt in die definitie niet aangesproken, want ze zijn bepaald door hun cultuur. De als vanzelfsprekend beschouwde stereotypen zijn geneigd om zichzelf wel te bevestigen. Dit is in Nederland te zien aan het ontstaan van zwarte en witte wijken en scholen. Maar ondertussen komen al die verschillende mensen elkaar óók tegen: op de markt, op het werk en in de zorg. De stereotypen bevorderen algemene uitspraken. Pakistanen zouden geen varkensvlees eten en alcohol drinken, mensen uit de Caraïben worden gezien als criminelen, en vluchtelingen worden beschouwd als profiteurs van ‘onze’ welvaart. Er ontstaat dan een rare situatie wanneer een Pakistaan een pilsje en een broodje ham bestelt. Door de stereotype beelden zijn de ‘niet criminele’ mensen uit de Caraïben buiten beeld en de zwaar getraumatiseerde vluchteling voelt zich niet erkend, na al de verschrikkingen die hij heeft meegemaakt. Natuurlijk zijn er ook mensen die hier tegenwicht aan bieden en het juist opnemen voor migranten. Maar ook dit gebeurt vaak in wij-zij uitspraken zoals: ‘Nederlanders sluiten migranten uit en van migranten kunnen we pas leren wat gastvrijheid is.’ Dan is er sprake van een positief beeld van migranten, soms zelfs exotisch, maar het is ook stereotype. Een factor die het complex maakt is dat gemarginaliseerde groepen voor een groot deel uit migranten bestaan. Dat nodigt uit om het te hebben over migranten, maar opnieuw is het de vraag of die benoeming recht doet. Is ‘migrant zijn’ het probleem of marginalisatie? Wanneer mensen als maar herinnerd worden aan wie zij zijn volgens stereotype cultuurbeelden en aan hun gemarginaliseerde status, dan is het steeds moeilijker om daar aan te ontsnappen. Ze worden door hoe erover wordt gesproken immers telkens teruggeduwd. Stereotype beelden kunnen dus leiden tot een self-fulfilling prophecy. Menig migrant verzucht daarom vaak dat hij zich dubbel moet bewijzen.

3.2 Wie heeft gelijk?

Een andere belangrijke vraag is deze: 'hoe bepaal je wie er gelijk heeft als waarden botsen?' Deze vraag heeft direct te maken met het uitgangspunt dat culturen gelijkwaardig zijn. Maar hoe is gelijkwaardigheid te bepalen? Hoe moet je dat meten? En is het eigenlijk wel een belangrijke vraag? Het effect van het uitgangspunt 'gelijkwaardig' is in elk geval dat het leidt tot een machtsvacuüm met als uiteindelijk gevolg een strijd om het recht van de sterkste. Ook hier geldt dat het een waan is om te denken dat culturele gelijkwaardigheid bestaat, niet op economische, niet op politieke en niet op morele gronden. Ook hier geldt dus het paradoxale karakter van het dominante cultuurbegrip.

Wat gebeurt er namelijk als waarden botsen? Dit is eigenlijk de vraag naar wie de macht heeft. Maar hoe gaat het precies in z'n werk? Het dominante cultuurbegrip gaat ervan uit dat ieder mens recht heeft op zijn cultuur. Maar het recht op 'eigen' cultuur geeft ook het recht op ethnocentrisme, het *centraal* stellen van de eigen cultuur. Daarnaast eist het cultuurbegrip tolerantie voor andere culturen. Dit leidt evenzeer tot tolerantie voor de intolerantie, waaronder ethnocentrisme. De emancipatie van minderheden kan soms emancipatie van hun vrouwen in de weg staan. *De essentie van de interculturele paradox is nu dat iemand niet tolerant en ethnocentrisch tegelijk kan zijn.* Zolang iemand op afstand staat en botsende waarden hem niet raken, dan is het niet moeilijk om vermijdend en dus (schijnbaar) tolerant te zijn. Maar is iemand er bij betrokken, dan valt iemand gemakkelijk terug op de eigen (culturele) waarden. Op basis van het dominante cultuurbegrip komen mensen met verschillende culturen vroeg of laat tegenover elkaar te staan. Dit betekent dat om aan de interculturele paradox te kunnen ontsnappen, dat we bereid moeten zijn om dit cultuurbegrip zelf aan de orde te stellen, want daarin ligt de oorzaak van de paradox besloten. De vraag 'is iemand zijn cultuur?' of 'verhoudt iemand zich tot verschillende waardenoriëntaties?' is dan een logische stap. De huidige complexe samenleving vraagt om een andere houding ten aanzien van het cultuurbegrip.

Omdat 'cultuur' zo'n abstract begrip is, worden er veel beweringen over cultuur gedaan, die zeer onwaarschijnlijk of ideologisch zijn. Kritische stellingen bij het cultuurbegrip zijn onder andere deze:

- Culturen zijn niet in al hun aspecten als vanzelfsprekend rechtvaardig.
- Culturen hebben net als mensen hun blinde vlekken en het is leerzaam wanneer een buitenstaander daar op attendeert.
- In plaats van loyaliteit en culturele identiteit zouden samenwerking en samenleven als essentieel beschouwd moeten worden. (zie meer kritische stellingen Asperen 2003 p. 79 / 2005 p. 75)

3.3 Onlogische beweringen en een menselijke houding

In onderzoek (Asperen 2003 2005) is gekeken hoe mensen zouden reageren als zij in een cultuurconflict terecht komen. Ik heb hier hetzelfde probleem als in het onderzoek voor genomen, maar ik heb het in een ander jasje verpakt.

'Stel, een pas aangekomen migrant komt te werken in een fabriek. Hij werkt op zijn afdeling samen met ongeveer 6 mannen en 5 vrouwen aan één onderdeel van het productieproces. Met de mannelijke collega's gaat hij vriendschappelijk om, maar tegen de vrouwen zegt hij liefst niets en als hij iets zegt, dan houdt hij het kort en soms heeft hij een snauwerige toon. De vrouwen op de afdeling vinden het merkwaardig en één van hen wil het wel eens aan de orde stellen, want het verziekt de teamgeest. Ze vraagt hem waarom hij zo kort en snauwerig reageert op de vrouwelijke collega's? Hij antwoordt dat in zijn cultuur dit soort werk mannenwerk is, zo is nu eenmaal mijn cultuur.'

De vraag aan de respondent in het onderzoek was: "Wat zou u deze vrouw adviseren om te doen?" Kort gezegd, ongeveer de helft van de 65 respondenten zou adviseren om rekening te

houden met meneer z'n cultuur en laat hem maar. De andere helft vond dat meneer maar snel moest wennen aan hoe het in dit land gaat. Er was één respondent die met meneer in discussie zou gaan over zijn opvatting over vrouwelijke collega's in het arbeidsproces.

Toen dezelfde vraag werd voorgelegd aan mensen die daadwerkelijk met dit probleem te maken hebben, bleek, dat zij er erg mee in hun maag zaten en dat zij op een enkele uitzondering na niet bereid waren om hier begrip voor op te brengen of hem de tijd te gunnen er aan te wennen.

Aan deze reactie is te zien dat hoe dichter iemand bij een probleemsituatie staat, hoe meer men zich gaat baseren op de eigen norm. Als de discussie over het cultuurbegrip zelf gevoerd zou kunnen worden, dan zou dat een ander licht kunnen werpen op de situatie. Het is echter nog niet erg gebruikelijk om op de opmerking 'zo is nu eenmaal mijn cultuur' te reageren met: 'en wat wilt u daarmee zeggen?'

Er zijn ook andere voorbeelden. Hoe leg je een vluchteling uit hoe het Nederlandse zorgsysteem werkt? Op een consultatiebureau werd iets bij een kindje gevonden, dat verder onderzocht moest worden. De consultatiebureau arts verwees door naar de huisarts. De huisarts verwees vervolgens door naar het ziekenhuis. De ouders van dit kindje vroegen zich toen af of zij gediscrimineerd werden. Waarom werd niet meteen naar het ziekenhuis verwezen? De arts van het consultatiebureau kon het achteraf zelf eigenlijk ook niet uitleggen. Het is zoals het systeem werkt, maar logisch is het niet. De consultatiebureau arts begreep dat de ouders hun bedenkingen kregen bij de gang van zaken. Er is in dit geval geen enkele reden om loyaal te blijven aan het 'Nederlandse systeem'. Gedeelde kritiek kan juist een band scheppen.

Het interessante aan interculturele ontmoetingen is nu juist dat vanzelfsprekendheden, zoals hoe een zorgsysteem werkt, bewust worden. Dat is een groot voordeel en kan heel leerzaam zijn. De interculturele paradox zet echter in veel gevallen een negatief proces in gang. Het weerhoudt mensen ervan om een open ontmoeting aan te gaan of mensen voelen zich gedwongen koste wat kost loyaal te blijven aan het 'eigen' systeem. Hoewel deze mensen zich meestal niet bewust zijn van de interculturele paradox, ondervinden zij wel de consequenties ervan en dat veroorzaakt bij voorbaat al angst voor dilemma's en dus voor interculturele ontmoetingen.

Degenen die wel weet hebben van de interculturele paradox moeten zich realiseren dat de paradox zich in allerlei gedaanten aandient, waardoor het iedere keer weer inspanning vereist om door te krijgen hoe het precies zit. Er zijn ook vele uitspraken die een dooddoener zijn. Het standaard voorbeeld is "zo is nu eenmaal mijn cultuur", het argument dat de nieuwe migrant in de fabriek gebruikte, die moeite had met vrouwelijke collega's. Deze reactie kan voortkomen uit de macht der gewoonte, maar ook uit machteloosheid (ik wil het niet zo, maar mijn omgeving verlangt het).

Probeer in elk geval te begrijpen dat de overgang van de ene samenleving naar een andere onzekerheid met zich mee brengt. Toon daar begrip voor. Leg uit hoe je er zelf tegen aankijkt en vraag eventueel aan collega's om dat ook te doen. Zeg dat in dit land vrouwen rechten hebben verworven, waarom ze naast mannelijke collega's in een fabriek kunnen werken. Juist onzekerheid kan aanleiding zijn voor geslotenheid en ethnocentrisme. Laat zien dat je bereid bent met hem over dit onderwerp te blijven praten in een goede sfeer, maar dat zijn gedrag opvalt en een negatief effect heeft op de samenwerking. Deze reactie van de vrouw biedt geen garantie voor een betere verhouding tussen hem en de vrouwelijke collega's, maar de kans er op neemt wel toe. Ze maakt immers contact met hem en dat op zich kan al een positieve uitwerking hebben.

En om nog maar weer even terug te komen op de casus van Jim en Paula: het bleek dat zij vooral zelf aan het nadenken waren en in de cirkel van hun dilemma vast zaten. Vragen en uitleg geven zijn de ingrediënten voor een interculturele ontmoeting, ook op een metaniveau. Op een metaniveau stel je aan de orde, waarom iemand reageert zoals hij reageert, je praat over hoe de communicatie verloopt, je kunt voorstellen doen voor een andere manier van met elkaar omgaan. En dan nu de uitleg over waarom het dominante cultuurbegrip dominant is geworden.

4 Relativering van het dominante cultuurbegrip

In de paragrafen hiervoor is al geopperd dat het denken over cultuur en diversiteit in de huidige tijd een nieuwe betekenis nodig heeft. Maar dat is niet zo gemakkelijk zolang het huidige cultuurbegrip als vanzelfsprekend wordt beschouwd. Het wordt zelfs beschouwd als een wezenlijk fundament van het menszijn. Hoe kun je daar aan morrelen? Mijn stelling is echter dat er veel meer diversiteit bestaat, dan culturele diversiteit en in mijn theorie staat de unieke mens centraal.

Het dominante cultuurbegrip hangt samen met de opvatting die 'cultuurrelativisme' wordt genoemd (gebaseerd op de opvatting van gelijkwaardige culturen, zie onder andere Herskovits 1972). Cultuurrelativisme is op zichzelf tegenstrijdig, want het gaat uit van een *absoluut* cultuurbegrip. Maar waarom zou het cultuurrelativisme zelf niet ook relatief zijn? Het cultuurbegrip is namelijk door de eeuwen heen regelmatig veranderd van betekenis (historisch relativisme).

4.1 Geschiedenis van het cultuurbegrip

In de Griekse Oudheid werd cultuur gezien als iets waarmee iemand zich kon verheffen door een bijzondere begaafdheid, bijvoorbeeld op het gebied van de filosofie en kunst. In de Middeleeuwen stond cultuur voor de leefwijze van de adel. Na de Franse Revolutie toen de adel was afgeschaft werd cultuur in verband gebracht met de Europese burger (De Verlichting). In die periode ontstond een evolutionistisch wereldbeeld waarin de ontwikkeling van volkeren werd beschouwd als verschillende opeenvolgende stadia van een zelfde ontwikkelingsproces. Overal was men begonnen als jagers en verzamelaars en via boerengemeenschappen en handelssteden tot waar iedereen uit zou moeten komen, namelijk aan de top: de Europese burger. Het ging alleen niet overal even snel. Dit beeld dat zijn hoogtij had in de koloniale periode zag de inwoners in de koloniën als primitief en barbaars. Het was een reden om hen met missie en zending op te voeden richting de Europese beschaving. (Lemaire 1976; Procee 1997)

In die zelfde periode deed zich in Duitsland een andere ontwikkeling voor, waar juist de cultuur iets was waar de bevolking zich aan moest onderwerpen en waar dankbaarheid aan verschuldigd was (De Romantiek); de mens was een klein radertje in een groot geheel.

Aan het einde van de 19de Eeuw kwam er weer een verandering. Het ging niet zo goed in de koloniën en er werden sociologen heen gestuurd om volkstellingen uit te voeren, wat de controle moest verbeteren. Maar het tellen verliep niet goed. Dezelfde personen wisselden nog al eens van stam (Breemen 1995). Sociologen besloten daarom om tussen de mensen te gaan leven en ontdekten toen tot hun verbazing dat deze samenlevingen een eigen structuur hadden (dit is het begin van de antropologie). Zij concludeerden dat dit eigenlijk ook culturen waren. Zo ontstond een geleidelijke verandering van een evolutionistisch wereldbeeld naar een cultuurrelativistisch wereldbeeld, dat zijn hoogtij had in de zeventiger jaren van de 20ste Eeuw. Het ondersteunde het dekolonisatieproces en het is via de dekolonisatie verspreid en omarmd over de hele wereld. Deze visie onderbouwde de noodzaak van terugtrekking uit de koloniale gebieden en het veroordeelde uitbuiting en slavernij.

In de jaren zeventig van de 20ste Eeuw was er naast het hoogtepunt van de dekolonisatie, wederom een andere ontwikkeling gaande. Door de economische welvaart in West Europa was grote vraag naar arbeidsmigranten ontstaan. De toenmalige arme gastarbeiders van rond de Middellandse Zee kwamen in grote getale naar het rijke Europa voor ongeschoold werk. Hoewel het de bedoeling was dat ze terug zouden keren naar hun land deden Turkse en Marokkaanse migranten dat niet. Zij hadden nog steeds geen toekomst in hun eigen land door de armoede daar en vroegen daarom gezinshereniging aan in Nederland. Zo kwamen grote groepen migranten

voor een permanent verblijf naar Nederland. Gevolgd door Surinamers nadat Suriname onafhankelijk werd. En met name na beëindiging van de Koude Oorlog volgden vluchtelingen uit de hele wereld.

4.2 De rol van sociologen aan het einde van de 20ste Eeuw

Aan sociologen werd de vraag voorgelegd hoe in Nederland omgegaan moest worden met de nieuwe situatie. De sociologen voor wie deze vraag even nieuw was, leenden toen (kritiekloos) het relativistische cultuurbegrip dat door antropologen was ontwikkeld in de periode van de dekolonisatie. (zie ook van Binsbergen, 1999)

Dekolonisatie en multiculturele samenleving zijn echter totaal verschillende situaties. Was tijdens de dekolonisatie het doorbreken van de bemoeienis door koloniale menselijkerwijs te begrijpen, een multiculturele samenleving heeft alle baat bij toenadering en wederzijds overleg. Tot op de dag van vandaag wordt nu geworsteld, want het cultuurbegrip schept juist geen kader voor overleg, maar veroorzaakt de interculturele paradox.

Ik noem het cultuurrelativisme in de context van de multiculturele samenleving liever een interculturele ideologie om recht te kunnen blijven doen aan het cultuurrelativisme ten tijde van de dekolonisatie. De veranderingen die het cultuurbegrip door de eeuwen heen heeft doorgemaakt toont aan dat het cultuurbegrip mede afhankelijk is van historische contexten. Maar eenmaal bewust geworden van de interculturele paradox dan is het ook een kwestie van keuze. Om de samenleving nieuw licht in te blazen is dus een wijziging in het denken over cultuur en diversiteit nodig. Om dat in te zetten is een discussie nodig over het huidige dominante cultuurbegrip. Een dergelijke discussie is vergelijkbaar met de verandering van een evolutionistische wereldbeeld naar een relativistisch wereldbeeld. Toen was dekolonisatie de inzet, nu is de diverse samenleving het uitgangspunt. Het vergelijken van culturele verschijnselen blijft interessant, maar oplossingen voor interculturele problemen biedt het niet.

Bovendien is, zoals we al gezien hebben, ethnocentrisme helemaal niet overwonnen met de interculturele ideologie. Met de aanslagen op 11 september 2001 in Amerika zagen we dat het tolerante Nederland plotseling veranderde in een land dat aanpassing eist van migranten. Die omslag kon gemakkelijk plaatsvinden, omdat tolerantie (vermijding) en de eis tot aanpassing (ethnocentrisme) gebaseerd zijn op dezelfde uitgangspunten. Er hoefde dus alleen maar veranderd te worden van de ene variant van de ideologie (vermijding; schijntolerantie: hierna relativisme genoemd) in de andere (eisend ethnocentrisme: hierna monisme genoemd). (Asperen 2003 / 2005).

5 Ideologie en alternatief

Het soort oplossingen waar we het hierover hebben bevindt zich niet op een cultureel niveau, maar op een bovencultureel of moreel niveau, ook wel een metaniveau genoemd. Zo iets bestaat al, maar wordt nog al eens aangevallen, omdat het eenzijdig (westers) zou zijn. Ik heb het over De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, die de mens het recht geeft voor zichzelf te spreken en zijn leven in te richten naar eigen goeddunken, weliswaar in een omgeving waar iedereen dit recht heeft. Voor overleving zijn overleg en samenwerking onontbeerlijk.

Omgangsvormen, gewoonten en tradities zullen, omdat ze op zichzelf geen garantie zijn voor menselijkheid en rechtvaardigheid, getoetst moeten worden aan De Rechten. Dit alternatief op basis van mensenrechten heb ik communicatief moreel universalisme genoemd. In De Verklaring zijn ook het recht op cultuur en het recht op religie opgenomen, maar alleen zolang het geen schade berokkend aan andere mensen. De proef op de som voor de houdbaarheid van De Rechten is om mensen te vragen welke rechten zij niet van toepassing vinden op zichzelf. In

de praktijk blijkt dat wie het er niet mee eens is, dat meestal vindt voor anderen: dictators voor hun onderdanen, mannen voor vrouwen, autochtonen over migranten, enzovoort.

5.1 Analyse kader diversiteit

Om nu het geheel wat overzichtelijker te maken heb ik een analysekader diversiteit ontwikkeld (Asperen 2003). In het kader zijn visies en houdingen als reactietypes in elkaar geschoven en in min of meer dagelijkse opmerkingen weergegeven. Het is een hulpmiddel bij zelfreflectie, analyse van interacties en ook bij de beoordeling van beleid en theorieën. Het kader heeft verticaal een verduidelijkende functie: het gaat over wereldbeelden, visies op cultuur en diversiteit, en mensbeelden. Horizontaal geeft het verschillende reactietypen of houdingen weer: 'monisme', 'relativisme' en 'communicatief moreel universalisme'. Het doel van het kader is om kritische analyse te bevorderen.

Monisme (uitgaan van het eigen wereldbeeld) en relativisme (gedrag begrijpen vanuit een wereldbeeld vol met gelijkwaardige culturen), zijn aangeduid als de twee houdingen vanuit *de* interculturele ideologie. Communicatief moreel universalisme gaat uit van unieke mensen, ontmoeting en dialoog, universele waarden en biedt met haar reacties een alternatief voor de interculturele ideologie.

De indeling in het kader is theoretisch. De praktijk is veel complexer. Juist de eenvoud van het kader kan helpen om inzicht in de praktijk te scheppen. In de praktijk is het mogelijk dat mensen regelmatig wisselen van visie. Dat kan zelfs binnen één gesprek gebeuren, afhankelijk van het verloop van het gesprek en naar aanleiding van het gevoel van veiligheid dat iemand door de loop van het gesprek heen ervaart. Iemand vertelde een keer dat zij het liefst vanuit de derde visie reageert, maar dat zij opschuift naar de eerste of tweede visie als zij zich ongemakkelijk of bedreigd voelt.

Omdat zulke gevoelens van bedreiging zich altijd kunnen voordoen, is het kader in zijn geheel belangrijk voor reflectie. Het is nooit goed om ons alleen door gevoel te laten leiden. Primaire reacties op angst, zoals vermijding (vluchten) en agressie (vechten), kunnen worden omgezet in secundaire reacties waarover is nagedacht en dat het belang dient van alle betrokkenen. Het gaat uiteindelijk om het actief zoeken naar een juiste balans tussen eigen wensen en die van anderen. Om dat doel te bereiken zijn bovensculturele waarden nodig en een communicatieve houding. Het gehele *analysekader diversiteit* ondersteunt reflectie van welke aard dan ook.

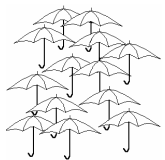
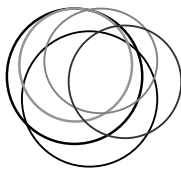
Analysekader Diversiteit

Wereldbeelden:

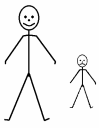
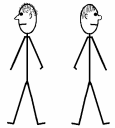

Interculturele ideologie		Alternatief
1. MONISME	2. RELATIVISME	3. COMMUNICATIEF MOREEL UNIVERSALISME *)
		
Er is één wereldbeeld juist : het mijne of het jouwe, maar eigenlijk het mijne.	Er is een wereld vol met gelijkwaardige culturen . Culturele wereldbeelden kunnen alleen van binnenuit gekend worden. We laten elkaar vrij!	Er bestaan meerdere wereldbeelden . Ze zijn met elkaar bespreekbaar . Er zijn universele fundamentele waarden die aangeven dat niemand het recht heeft anderen uit te sluiten. Er wordt gezocht naar een evenwichtige balans tussen afhankelijkheid en autonomie

*) De verticale lijnen symboliseren wereldbeelden. De horizontale lijnen symboliseren universele waarden.

Visies op cultuur en diversiteit:

1. MONISME	2. RELATIVISME	3. COMMUNICATIEF MOREEL UNIVERSALISME
		
Er is maar één beschaving. Andere culturen zijn primitief of achterlijk.	Cultuur is bepalend voor mensen. Culturen zijn compleet van elkaar gescheiden fenomenen. Culturen zijn gelijkwaardig.	Ieder mens is uniek. Cultuurverschijnselen, betekenissen en verhoudingen veranderen onder invloed van een voortdurend proces van interpersoonlijke contacten.

Mensbeelden:

1. MONISME	2. RELATIVISME	3. COMMUNICATIEF MOREEL UNIVERSALISME
		
Wij zijn competenten dan zij. Zij zijn minder competent dan wij Wij moeten hen vertellen hoe het moet. (WIJ versus zij)	De mens is bepaald (gedetermineerd). De mens is bepaald, dus niet verantwoordelijk. De mens wordt gevormd (in de eerste levensjaren). (wij versus zij).	De mens heeft gegeven de omstandigheden een zekere mate van vrije keuze. De mens is verantwoordelijk voor zijn eigen gedrag en is in die zin mede verantwoordelijk voor de (wereld)gemeenschap. De mens is in staat tot veranderen. (Wij allemaal)

© Bunnik NL 2003, Evelien van Asperen PhD

5.2 Enkele voorbeelden en toepassingen

5.2.1 Invloed van de ideologie

Een voorbeeld van een lerares op de basisschool, Carla, die zich laat leiden door de interculturele ideologie:

Carla vertelt dat ze haar houding herkent in het kader, met name in reactietype 2. Ze vertelt dat een Turkse jongen, Tankir, in groep 7 door zijn moeder en zijn zus van 14 wordt opgehaald. De bel is gegaan en Tankir moet zijn corvee nog doen na de les: bord schoonmaken en de klas aanvegen. De moeder zegt tegen zijn zus, veeg jij de vloer maar, dat is toch niks voor jongens. Carla was zo perplex, dat ze er niet op wist te reageren en deed dus niets. Ze klapt dicht en achteraf baalt ze daar erg van. Kon ik er wel wat tegen inbrengen, het gaat bij Turken kennelijk heel anders. En moet ik daar niet respect voor hebben. Ik kan toch niet botweg zeggen tegen de moeder, dat hij het gewoon moet doen.

Carla is vooringenomen met de maatstaf culturen en haar dilemma wordt veroorzaakt door het switchen tussen relativisme en monisme. Hierdoor komt de meest voor de hand liggende oplossing, niet in haar op, namelijk uitleg geven waarom kinderen in de klas gezamenlijk verantwoordelijk zijn voor het opruimen van het lokaal. Ze had uit kunnen leggen dat alle kinderen daarom per toerbeurt corvee hebben, na de lessen. En dat dit hen voorbereid op een samenleving waar *verantwoordelijkheid* voor de ruimte belangrijk is. Dat is het doel van het corvee, vindt u dat geen goed idee? Carla had dus de nadruk op verantwoordelijkheid kunnen leggen in eerste instantie. Als de moeder van Tankir met haar in gesprek gaat, en er ontstaat vertrouwen, dan kunnen ze het misschien zelfs hebben over het belang dat mannen huishoudelijke taken leren.

5.2.2 Een vergelijkende toepassing

Een voorbeeld bij de huisarts en een vluchtelingcliënt:

Een vluchteling vertelt zijn arts dat hij regelmatig last heeft van hoofdpijn. De arts legt hem uit dat dit vaker voorkomt in zijn situatie, dat zijn cliënt zich geen zorgen hoeft te maken en dat hij wel wat tegen de pijn zal voorschrijven. De cliënt vraagt na een aantal consulten aan zijn arts waarom hij nooit naar zijn hoofd kijkt.

Arts A lacht beleefd en zegt: 'Er is niets aan uw hoofd te zien. Hoe gaat het verder met u?'

Arts B vraagt: 'Doet een dokter in uw cultuur dat?' (en denkt: waarom zou die arts dat doen?)

Arts C vraagt aan zijn cliënt: 'Is er iets waarvan u wilt dat ik daar naar kijk, iets speciaals, een zwelling of zo, of wilt u dat ik in het algemeen kijk? Ik zal ook eens kijken hoe uw spieren functioneren, hoe ver kunt u uw hoofd draaien en als ik hier (in de nek) druk, doet dat dan pijn?'

Arts A stelt het hem geleerde medische model centraal (medisch monisme) en wijst de vraag van zijn cliënt af, waarmee hij ook een belangrijk moment om contact te kunnen maken afwijst. Hij dringt zijn model in feite op en geeft geen ruimte voor de ideeën en wensen van zijn cliënt.

Arts B weet niet waar hij nu precies vanuit moet gaan. Hij heeft het gevoel dat hij iets moet doen, maar weet niet goed wat en komt twijfelachtig en onhandig over. Hij zal weinig vertrouwen wekken.

Arts C neemt de opmerking van zijn cliënt heel serieus en daarmee ook de belangen van de cliënt. Hij gaat samen met zijn cliënt al vragende op zoek naar de vraag achter de vraag en opent zo de mogelijkheid tot contact, waardoor vertrouwen kan groeien. Dat is op zichzelf weer een voorwaarde voor het slagen van een behandeling.

De cliënt kan deze vraag gewoon stellen omdat het hem logisch lijkt dat naar zijn hoofd wordt gekeken. Het is ook mogelijk dat de vraag achter de vraag inderdaad gaat over stijve spieren. Wellicht heeft de cliënt de bedoeling dat de arts littekens ontdekt als gevolg van mishandeling tijdens zijn periode van gevangenschap en zoekt de cliënt op deze manier naar een ingang om de traumatische ervaring kenbaar of bespreekbaar te maken.

5.2.3 Creativiteit

In de volgende casus staat samenwerking op het gebied van het milieuvraagstuk centraal op basis van een creatieve benadering (het alternatief). Ontleend aan een artikel van Boersema (Focaal 35, 2000, pp.89-111):

Wanneer landen samen het milieuvraagstuk willen bespreken en willen onderhandelen over milieudoelstellingen dan kan dat vastlopen op grond van verschillende achterliggende manieren van denken over bijvoorbeeld het concept tijd en toekomst. Als deze achterliggende manieren van denken niet expliciet worden gemaakt, kan dat leiden tot tijdrovende cirkelredeneringen, die niets opleveren.

In het westen is men geneigd om over tijd en toekomst lineair te denken, terwijl bijvoorbeeld in India gedacht wordt over tijd en toekomst op een circulaire manier: keer en wederkeer. Boersema werkt voor dit probleem een model uit waarin het lineaire denken en circulaire denken aanvullend op elkaar zijn en wat de weg opent voor communicatie over het milieuvraagstuk. Zijn model heeft de vorm van een spiraal gekregen, waarmee het lineaire en circulaire denken ineen zijn gevlochten.

Nog een casus waar creativiteit centraal in staat:

Na onderzoeken in verband met buik- en hoofdpijnklachten, waarbij geen fysieke afwijkingen zijn gevonden, verwijst de huisarts een Kongolese vrouw naar psychotherapie. Na een aantal gesprekken daar, vertelt de vrouw last te hebben van de geest van haar overleden zuster. De zus is een paar maanden geleden overleden en ze voelt zich schuldig dat zij niet bij de begrafenis is geweest en geen rituelen heeft uitgevoerd. In plaats van dat de maatschappelijk werker met de handen in het haar gaat zitten, stelt de maatschappelijk werker haar gerust door te zeggen dat haar zus vast wel begrijpt dat ze niet bij de begrafenis was, maar dat ze misschien wel een rouwritueel moet uitvoeren. Al doorpratend komen ze erop om bij een foto van de zus met een kaars erbij en het sprenkelen van wat parfum, die de vrouw van haar zus heeft gekregen, een lied te zingen dat zij vroeger altijd samen hadden gezongen. Ze zou het elke dag een keer doen.

De vrouw vertelt later dat het ritueel het contact met haar overleden zuster heeft hersteld en dat na verloop van tijd de klachten verminderden.

6 Drie houdingstypen nog eens samengevat

De kenmerken van de drie reactietypen uit het kader worden hier kort samengevat.

6.1 Een monistische houding

Iemand met een monistische houding zal iemand van een andere cultuur als ongelijkwaardig beschouwen en dat zal een echte ontmoeting van mens tot mens in de weg staan. Er is geen basis om contact te maken, vanwege een sterk wij-zij-voelen, wij-zij-denken en wij-zij-handelen. De verbondenheid die een 'monist' voelt met de eigen (wij-)groep is in wezen een schijnverbondenheid. Hij projecteert zichzelf op de leden van de eigen groep en denkt daarmee een gemeenschappelijke basis te hebben, die in werkelijkheid veel diverser is dan hij zich realiseert. De anderen (zij) beschouwt hij als anders. Bevindt de 'monist' zich in een dominante groep, dan zal hij geneigd zijn de anderen als minder te beschouwen. Bevindt hij zich in een minderheidsgroep, dan kan het voorkomen dat hij geneigd is zichzelf als minder te beschouwen. Iemand met een monistische voorkeurshouding kan goede bedoelingen hebben met het helpen van andere mensen, maar is niet in staat om te helpen zoeken naar een manier die bij de ander past. Hij wil zijn eigen manier aan de ander leren. Xenofobie, angst voor het vreemde, is een voorbeeld van extreem monisme. Een xenofob projecteert zichzelf eveneens op de leden van zijn eigen groep, maar tegelijk zijn angsten op andere groepen.

6.2 Een relativistische houding

Iemand met een relativistische houding is geneigd iemand van een andere cultuur als exotisch te beschouwen en ook dat staat een echte ontmoeting in de weg. Een relativist denkt ook in groepen, in 'wij' en 'zij', maar ziet de andere groep bij voorbaat als onbereikbaar. Een 'relativist' blijft buitenstaander in de ontmoeting. Hij observeert en signaleert, maar kan er in wezen volgens zijn eigen denken en voelen niets mee, waardoor geen echte ontmoeting tot stand komt. Goedbedoelende 'relativisten' willen uit respect voor het vreemde via een ontmoeting niet het risico lopen in het eigene van de ander te interveniëren. Onder het motto 'hoe kan ik daar over oordelen?' vermijden zij elke confrontatie. Deze mensen stellen zich niet assertief op en door gebrek aan een kritische houding ontstaat een soort *laissez-faire*-houding, die veel onduidelijkheid schept. De onduidelijkheid bestaat vooral ook voor henzelf. Hun interesse in andere culturen beperkt zich tot vrijblijvende situaties, bijvoorbeeld via boeken of vakanties. In (werk) relaties zijn het met name degenen met een relativistische voorkeurshouding die cultuur gebruiken als excuus om geen contact aan te hoeven gaan.

6.3 Een communicatief moreel universalistische houding

Iemand met deze houding zal iemand van een andere cultuur als een medemens beschouwen, van wie hij zich onderscheidt net als van alle andere mensen. Met deze instelling is de kans op een echte ontmoeting het grootst. Binnen deze ontmoeting is het mogelijk om je te vergissen en fouten te maken in het contact, zonder dat cultuurverschillen daar de oorzaak van worden gemaakt en het contact verbroken wordt naar aanleiding van een kleine misstap. Iemand met een communicatief moreel universalistische voorkeurshouding probeert het opnieuw, want hij realiseert zich dat samenleven een kwestie is van sámen proberen, sámen uitvinden en sámen opbouwen.

Met een communicatief moreel universalistische houding is iemand in staat naar een ander te kijken als iemand die anders in elkaar zit dan hijzelf en zich te realiseren nooit precies te weten hoe die ander denkt en voelt. Daarin schuilt zijn respect voor de ander: de acceptatie van het anders-zijn, zonder dat hij alles tolereert. Iemand met deze houding stelt zich daarom assertief, kritisch, en ook bescheiden op. Deze kritische houding is zowel in het belang van hemzelf, als in het belang van de ander. Hij realiseert zich dat je het 'alleen samen' kan doen. Met zijn kritische houding toont hij dat hij de ander niet afkraakt, maar serieus neemt door kritische en verdiepende vragen te stellen. Juist het 'niet weten' en samen zoeken, maakt een echte ontmoeting mogelijk.

Maar wat te doen als een sympathieke benadering helemaal niet werkt en er echte botsingen op gaan treden, met ander woorden er ontstaat escalatie van een conflict op een destructieve manier?

7 Conflict

In de inleiding is de vraag gesteld of cultuur iets te maken heeft met het ontstaan van onverdraagzaamheid. Zijn er bijvoorbeeld bepaalde culturen die onverdraagzamer zijn, dan andere? Ook hiervoor geldt dat mensen afkomstig uit één cultuur niet dezelfde opvattingen hebben. Wie zich daar een idee van wil vormen zou romans moeten lezen uit verschillende landen.

Mensenrechten worden in geen enkele samenleving voor 100% gerespecteerd. Soms zijn ze op overheidsniveau niet geaccepteerd. Er zijn situaties waar verminking een onderdeel is van bepaalde tradities, zoals het geval is bij meisjesbesnijdenis (en jongensbesnijdenis). Ondanks overheden die het bij wet verbieden, is het een moeilijk uit te bannen traditie. Er bestaan autoritaire, agressieve regimens, waar onmenselijk tegen de eigen bevolking wordt opgetreden. Er zijn landen waar vrouwen wettelijk het bezit zijn van mannen, eerst van hun vader, later van hun echtgenoot, en als de echtgenoot overlijdt, dan van de broer van de overledene. Er zijn oorlogen, burgeroorlogen, terroristische aanslagen waarin men elkaar afslacht.

Conflicten hebben we nodig, zolang ze niet tot geweld leiden. Dan kunnen ze aan het denken zetten, soms zelfs inspireren. Preventie van geweld is uitvoerig behandeld in de vorige paragrafen.

Hierna zijn uit de hand gelopen (gewelddadige) conflicten aan de orde. Er zijn grofweg twee benaderingen te onderscheiden.

7.1 Culturalistische benaderingen

De invloedrijke Amerikaan Huntington (1996) heeft het over de botsing der beschavingen. Volgens hem is cultuur hetgeen dat mensen het liefst willen. Hij voorspelt dat cultuurconflicten zullen toenemen. Omdat cultuur zo belangrijk is voor mensen moeten zij trots zijn op hun cultuur en als ze het niet zijn dan moeten ze het worden. Dat is nodig voor het behoud van de cultuur. En cultuur is volgens Huntington een voorwaarde voor overleving.

Als cultuur een voorwaarde is voor overleving, en elke cultuur gaat zich sterker maken, dan ontstaat een situatie waarin een sterke cultuur andere culturen zal gaan overheersen. In het meest gunstige geval ontstaat een situatie van co-existentie, maar dit vormt een wankel basis veroorzaakt door wederzijds wantrouwen. Vergelijk het maar met de situatie van de Koude Oorlog (1946-1989). Ontstaat er een disbalans dan neemt het risico van een destructief of gewelddadig conflict toe. Huntington's theorie is gebaseerd op een win-loose theorie.

Een andere kritische vraag bij de theorie van Huntington is: wie bepaalt eigenlijk wat de cultuur is? Dit is opnieuw de machtsvraag. Over 'cultuur' wordt in de regel niet democratisch besloten; een bevolking moet in deze visie in zijn geheel kracht uit stralen; en cultuur zo opgevat eist dan vanzelfsprekend loyaliteit. Cultuur wordt vooral voortgebracht door invloedrijke mensen. Een oproep tot het sterker maken van de cultuur kan dus een knieval naar de macht inhouden. Huntington's theorie ondergraaft de persoonlijke verantwoordelijkheid. Cultuur en democratie kunnen op gespannen voet staan met elkaar. De huidige globaliserende wereld wordt onder andere bedreigd door een autoritair kapitalisme en dwingend consumentisme, dat is gebaseerd op marktwerking. Democratie en de ideologie van marktwerking, waarvan de laatste als een zelfstandig en vanzelfsprekend systeem wordt neergezet, botsen met elkaar. Voor fundamentalistische tendensen in religies werkt het geloof in een goddelijke macht, ook als een zelfstandig systeem. Er wordt een macht toegekend aan zelfstandige systemen op het terrein van culturen, markten en religie, waardoor menselijke verantwoordelijkheid uit het oog verdwijnt. De

kritiekloosheid tegenover deze *ontmenselijke* systemen is levensgevaarlijk. Huntington heeft daar geen oog voor.

7.2 Pragmatische probleembenaderingen

Er zijn ook andere onderzoekers en filosofen, zoals Galtung (o.a.1996) en Ellis (2003), die het niet met Huntington eens zijn. Zij zeggen dat cultuur of etniciteit wordt gebruikt om de partijen in conflicten te legitimeren, maar de conflicten zelf hebben andere oorzaken, bijvoorbeeld onvoldoende mogelijkheden voor een goed bestaan, of een fundamenteel gebrek aan erkenning. Hierin spelen materiële armoede en vernedering een rol. Bijvoorbeeld, gebrekkige werkgelegenheid, schaarste aan landbouwgronden, energiebronnen of eenzijdige en scheef gegroeide machtsverhoudingen, sociale achterstelling en gebrekkige mogelijkheden voor een goede infrastructuur, zoals geen toegang tot een haven hebben.

Ellis gaat er ook vanuit dat conflicten zich ontwikkelen op grond van concrete problemen. Culturele of etnische tegenstellingen ziet hij als een hulpmiddel om de strijdende partijen te organiseren. Door het toenemend aantal communicatiemiddelen is negatieve propaganda die de vijand zwart maakt een machtig en moeilijk te controleren wapen. In een zich ontwikkelend conflict worden de beelden van de vijand steeds stereotyper en negatiever. Iemand, die twijfelt over waar hij bij hoort, wordt gedwongen om te kiezen. Wie niet kiest voor een partij loopt het risico het verwijt te krijgen zwak of laf te zijn en als deserteur behandeld te worden.

We hebben gezien tijdens de oorlog op de Balkan in de jaren negentig, dat gemengde Bosnisch/Servische huwelijken extra onder druk stonden, doordat men getrouwd zou zijn met iemand van de vijand. Het had vele echtscheidingen tot gevolg. Enkele 'gemengde' echtparen kozen voor elkaar en probeerden naar het buitenland te vluchten.

Een conflict wordt volgens Ellis dan ook niet opgelost door het alleen over de oorzaak van het conflict te hebben, maar over veel meer, zoals de concrete problemen, de bestaande structuur die verandering tegenhoudt en bovenal de betekenis die cultuur, etniciteit of religie krijgt toebedeeld in met name de legitimering van de partijen in het conflict. Het gaat hier dus om het denken in *wij en zij*.

Wij-zij denken hoeft niet altijd te leiden tot oorlog, maar elke oorlog is er ooit wel mee begonnen.

Volgens Galtung kunnen mensen overleven met minimale middelen, maar het wordt anders als zij geen toegang hebben tot middelen, waar anderen wel toegang toe hebben. Dat kan gaan om schaars water dat bovenaan een rivier wordt afgetapt voor landbouw waardoor in lager gelegen gebieden onvoldoende water overblijft. Maar het kan ook gaan om toegang tot scholen, disco's, banen of optimale zorgverlening.

7.3 Reflectie op de benaderingen

We hebben het hier over zeer lastige problemen. Huntington zou gelijk kunnen krijgen als mensen houvast blijven zoeken in hun cultuur: in zijn opvatting is "iemand zijn cultuur". Volgens Huntington is cultuur immers een voorwaarde voor overleving. Hebben mensen er een botsing tussen beschavingen voor over en zijn zij bereid om hun cultuur te verdedigen? Zolang er culturalistisch gedacht wordt waarschijnlijk wel. Culturalisme is te beschouwen als een moderne variant van nationalisme, waarmee een andere cultuur gemakkelijk tot vijand kan worden verklaard. Denk maar aan de uitspraak van president Bush met zijn oorlog tegen het terrorisme: *wie niet voor ons is, is tegen ons!*

Maar volgens Ellis gaat het om praktische problemen (bijvoorbeeld toegang tot energiebronnen) die opgelost kunnen worden. Hij beschouwt cultuur of religie die gebruikt worden om de

strijdende partijen te legitimeren (zoals Moslims en Amerikanen) als een symptoom, wat bespreekbaar gemaakt moet worden.

Galtung herkent naast culturalisme, ook een tunnelvisie bij strijdende partijen. Hij spitst, na uitgebreide analyse van de problemen, zijn benadering van conflicten vooral toe op onverwachte en creatieve oplossingen. Dit alles in samenspraak met de betrokkenen, waarmee hij de tunnelvisie helpt doorbreken.

Gezien mijn eigen theorie over interculturalisatie en de noodzaak van een verdere ontwikkeling van het cultuur- en communicatiebegrip dat beter past in de huidige tijd, zal het duidelijk zijn dat ik Huntington veel te culturalistisch vind. Maar dat neemt niet weg dat de mensheid dan wel zal moeten kiezen voor een alternatieve weg waarbij culturalisme minder vanzelfsprekend zal moeten worden door een diepgaande discussie erover. Gebeurt dat niet, dan krijgt Huntington hoogstwaarschijnlijk gelijk. Niet omdat het niet anders kan, maar omdat culturalisme eigenlijk ook een tunnelvisie is en heel veel mensen in die tunnel vast zitten.

Ik ben het eens met de visie van Ellis, dat problemen zich in het begin altijd op een concreet niveau ontwikkelen, pas in een later stadium gaat cultuur een meer onafhankelijke betekenis spelen in de propaganda rond strijdende partijen. Maar bovenal, hoe een conflict zich zal ontwikkelen hangt mede af van de bereidheid van mensen om stil te staan bij de rol die ze cultuur geven tijdens de ontwikkeling van het conflict. Dit is een kwestie van kennis en keuze, die ondersteund kan worden door kennis over de historische ontwikkeling van het cultuurbegrip en het betekent oefening in het zoeken naar creatieve oplossingen. Een taak voor het onderwijs om daar zo vroeg mogelijk mee te beginnen. Galtung stelt dat mensen die al jarenlang in conflictgebieden wonen, zoals de Palestijnen, hem in gesprekken hebben laten weten dat ze graag vrede willen. Hij legt veel nadruk op samenspraak tijdens zijn pogingen tot bemiddeling. Zijn uitgangspunt is dat mensen zelf keuzes moeten maken voor oplossingen, omdat het anders niet werkt. Daarbij kunnen neutrale bemiddelaars, buitenstaanders, wel terzijde staan met creatieve ideeën ontwikkeling.

Is een conflict uiteindelijk al dan niet met bemiddeling overwonnen, dan is aandacht voor nazorg erg belangrijk. Ook nazorg dient aan de bemiddelingstafel aan de orde te komen. In Zuid Afrika werden na de afschaffing van de Apartheid waarheidscommissies ingesteld, waar mensen hun leed konden verwoorden en daders hun schuld konden bekennen. En niet zelden bleek men allebei, zowel getroffene als dader, te zijn geweest.

8 Conclusie

Cultuurverschil als uitgangspunt bij interculturalisatie met als gevolg de interculturele paradox en alle consequenties van dien lijkt geen goede weg te zijn om problemen constructief aan te pakken. Een nieuwe houding tegenover cultuur, of beter gezegd diversiteit, is hoogstnoodzakelijk. Culturalisme zal bestreden moeten worden. Dat is een levensnoodzaak. In plaats van een knieval naar de macht is een knieval nodig voor menselijkheid, rechtvaardigheid en creativiteit. Het gaat om een permanente zoektocht naar manieren van samenwerking, met aandacht voor (zelf)reflectie in relatie tot individu en samenleving.

[Zie voor informatie over scholing en advies op basis van deze theorie (*de methode Diavers*) www.pharos.nl en www.diavers.nl]

Literatuur

Asperen, E. van (2003 PhD). *Interculturele Communicatie & Ideologie*. Utrecht: Pharos (English: printed 2005 PhD).

- Asperen, E. van (2005). De Interculturele Paradox. *Handboek Zorg*. Maarssen: Elsevier Gezondheidszorg Reed, Augustus, aanvulling nr 7. pp. B 3.6-1 – 3.6-21.
- Asperen, E. van (2004). Interculturele Beroepshouding. *Handboek Interculturele Zorg*. Maarssen: Elsevier Gezondheidszorg Reed. November pp. II 2.3-1 – 2.3-24.
- Binsbergen, W. (1999). 'Culturen bestaan niet', *Het onderzoek van interculturaliteit als het openbreken van vanzelfsprekendheden, inaugurele oratie*. Rotterdam: Erasmus Universiteit.
- Boersema, J, J. (2000) Only the present counts when the future is at stake. *Focaal no. 35*, pp 89-111.
- Breemen, A. (1995). Cultuur, Rationaliteit en de wetenschappelijke studie van cultuur. In *Denken over cultuur, Gebruik en misbruik van een concept*, pp 269-296. Heerlen: Open Universiteit.
- Ellis, S. (2003). The Old Roots of Africa's New Wars. *IPG*, 2. (International Politics & Society)
- Galtung, J. (1989). *Solving Conflicts. A Peace Research Perspective*. Honolulu, Hawaii: University of Hawaii Institute for Peace.
- Galtung, J. (1996). *Peace by Peaceful Means. Peace and Conflict, Development and Civilization*. London: Sage Publications.
- Herkovits, M. J. & Herkovits, F. (ed.). (1972). *Cultural Relativism, Perspectives in cultural pluralism*. New York: Random House.
- Huntington, S.P. (1996). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster.
- Lemaire, T. (1976). *Over de waarde van culturen, Een inleiding in de kultuurfilosofie, tussen europacentrisme en relativisme*. Baarn: Ambo.
- Maalouf, A. (1999). *Moorddadige Identiteiten, Een betoog tegen zinloos geweld*. Amsterdam: Arena.
- Procee, H. (1991/1997). *Over de grenzen van culturen, Voorbij universalisme en relativisme*. Meppel/Amsterdam: Boom.
- Watzlawick, P. & Beavin, J.H. & Jackson, D.D. (1976). *De pragmatische aspecten van menselijke communicatie*. Deventer: Van Loghum Slaterus. (In English: *Pragmatics of Human Communications: A Study of interactional Patterns, Pathologies and Paradoxes*. New York: Norton, 1967.)